

Prilog poznavanju historicističkih intervencija na dubrovačkoj Divoni 1888. - 1892.

Franko Čorić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti
Zagreb, I. Lučića 3
fcoric@ffzg.hr

Izvorni znanstveni rad
Predan 4. 11. 2013.
UDK 725.13(497.5 Dubrovnik)"1888/1892"

SAŽETAK: Dubrovačka Divona (Sponza), podignuta između 1516. i 1522. godine prema modelu Paskoja Miličevića, jedan je od kamena međaša domaće povijesti umjetnosti. Rodonačelni je primjer mješovitoga gotičko-renesansnog stila, i važno kulturno dobro u čijoj se interpretaciji razvijao i proces postkolonijalnog nacionaliziranja umjetničke baštine. U radu se iznose arhivski podatci o intervencijama na Divoni između 1888. i 1892. godine, čiji su protagonisti bili namjesnički *inžinir* Richard Hänisch, okružni *inžinir* Leonardo Benvenuti, konzervator Središnjega povjerenstva Giuseppe Gelcich te član Središnjega povjerenstva Alois Hauser.

KLJUČNE RIJEČI: *Divona, Središnje povjerenstvo, stilsko restauriranje, Richard Hänisch, Leonardo Benvenuti, Giuseppe Gelcich, Alois Hauser*

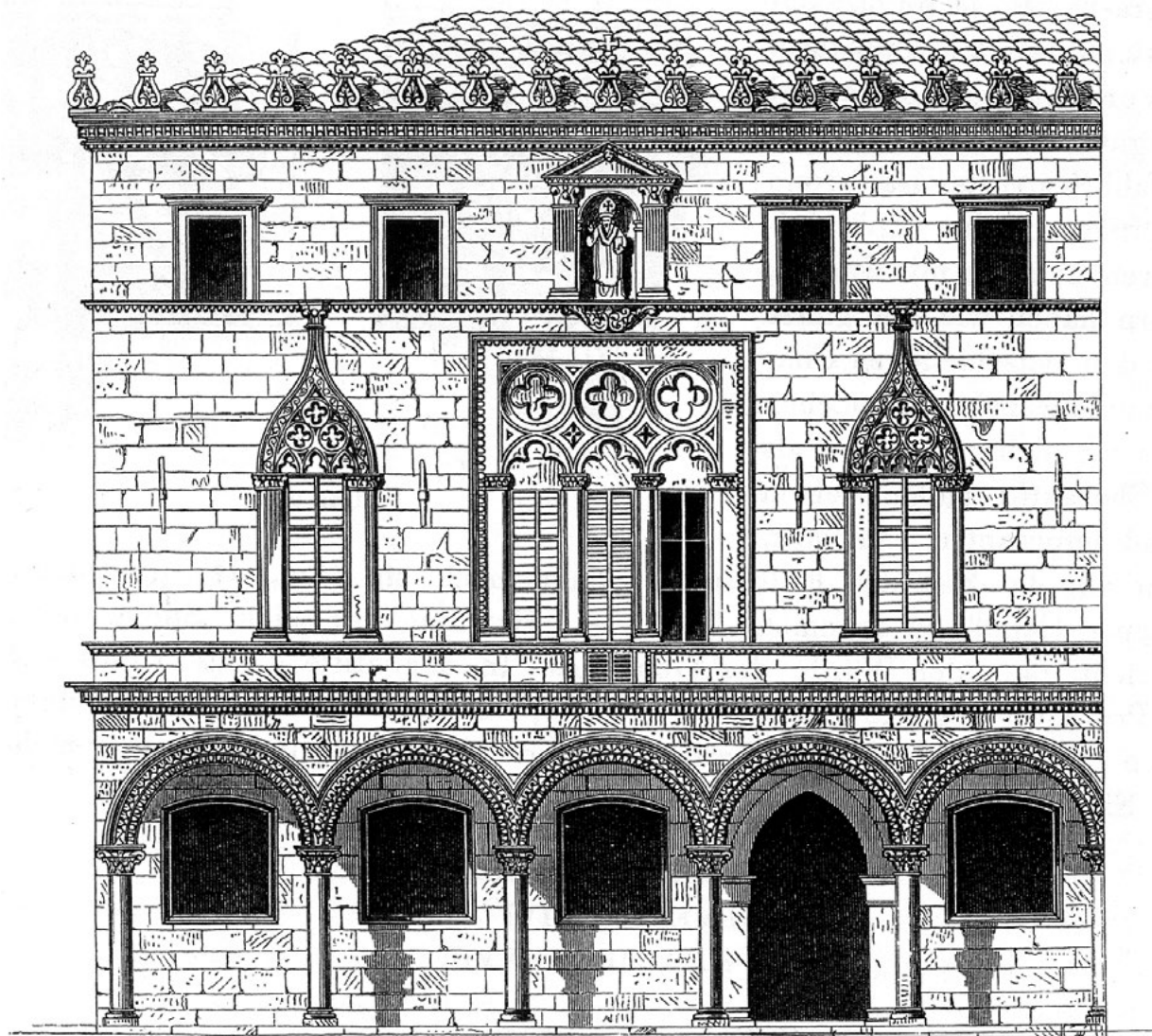
Dubrovačka Divona, podignuta između 1516. i 1522. godine prema modelu Paskoja Miličevića, na kojoj su radili i Petar Petrović, Blaž Radivojević te Nikola i Josip Andrijić, jedno je od ključnih djela povijesti umjetnosti u Hrvatskoj.¹ Radi se naime o jednoj od najvećih javnih zgrada u Dubrovniku u vrijeme Republike koja je podignuta na mjestu carinarnice (duana, divona) i javne cisterne (Sponza) u kojoj su se nalazila trgovačka skladišta, carinski uredi, kovnica novca, škola i oružarnica.² Bila je prije svega utilitarna građevina čije je glavno pročelje zbog svojeg urbanističkog konteksta bogato dekorirano.

Divona u umjetničkoj historiografiji

Palača Divona kao velik i stilski osebujan objekt, vrlo je rano pobudila zanimanje povjesničara i povjesničara umjetnosti. O Divoni su pisali Rudolf Eitelberger, Giuseppe Gelcich, Thomas Graham Jackson, Alois Hauser i Hans Folnesics.³ (sl. 1) Istraživači su različito tumačili stilsku osobitost miješanja gotičkoga i renesansnoga stila. Gelcich, Jackson i Eitelberger smatrali su da je Divona podignuta u dvije faze, dok je Hauser zastupao mišljenje o paralelizmu

umjetničkih stilova u Dalmaciji i njihovu miješanju. To pitanje je podijelilo i domaće istraživače i bilo povodom jednog od najvažnijih i najargumentiranijih stručnih rasprava u našoj povijesti umjetnosti koju su od 1947. do 1960. godine vodili Ljubo Karaman s jedne te Lukša Beritić i Cvito Fisković s druge strane.⁴ Bila je važna i za atribuiranje Divone Paskoju Miličeviću i domaćim majstorima.

Cvito Fisković zastupao je mišljenje da je Divona početkom 16. stoljeća nanovo sagrađena iz temelja, dok je Ljubo Karaman zastupao mišljenje da su prizemlje i prvi kat ostaci prethodne građevine koja je početkom 16. stoljeća radikalno pregrađena za fontik te joj je pritom nadograđen drugi kat i prigraden trijem. Fisković je 1959. objavio podatak o ugovoru kojim su se Petar Petrović i Blaž (Vlahuša) Radivojević 1. ožujka 1516. obvezali sagrađiti prostrani fontik, deset arkada i šest vrata u prizemlju Divone prema odobrenom modelu Paskoja Miličevića.⁵ Karamanov argument za datiranje prvog kata Divone u sredinu 15. stoljeća bili su „izrazito trbušasti oblik lukova monofora, mnogostruko ažurirano kružište i kao zavjese viseći lukovi sa privjescima pinija. (...) jer ih ni u dubrovač-

1. Idealizirano pročelje Divone arhitekta Winfrieda Zimmermanna*
An idealized front façade of the Divona by architect Winfried Zimmermann

kom graditeljstvu u 16. stoljeću više nema“. ⁶ Cvito Fisković je smatrao da se i dvorišne arkade i pročelni prozori prvog kata mogu datirati u vrijeme gradnje od 1516., budući da imaju značajke zakašnjenja „cvjetne gotike“ i njezina preplitanja s renesansnim motivima. ⁷

Petar Petrović i Blaž Radivojević su između 1516. i 1518. godine podigli fontik i isklesali otvore prizemlja i galerije u dvorištu, kao i deset lukova i šest vrata prema vlastitim nacrtima, a prema projektu koji je Paskoje Miličević 1516. godine predstavio Velikom vijeću. ⁸ Nikola i Josip Andrijić su između 1519. i 1522. isklesali vrata i prozore za prizemlje pročelja, prozore za drugi kat i trijem pred glavnim pročeljem. Nedokumentiranu gradnju prvog kata s triforom i monoforom Milan Pelc je pripisao majstorima iz Petrovićeve radionice. ⁹

Cvito Fisković je u završetku istoga članka iz 1960. istaknuo kako još Alois Hauser 1892. na Divoni nije nalazio tragove pregradnji, već ju je smatrao novogradnjom u

gotičko-renesansnom stilu. ¹⁰ Arhitektura Divone postala je oko 1520. godine uzorom mnogim dubrovačkim novogradnjama. ¹¹

Postkolonijalno nacionaliziranje umjetničke baštine

U interpretaciji Divone događao se i proces postkolonijalnog nacionaliziranja umjetničke baštine. U vrijeme formiranja povijesti umjetnosti kao znanstvene discipline, kao i definiranja metodologije i teorije zaštite kulturne baštine, hrvatski su krajevi bili dijelom Austro-Ugarske Monarhije. U vremenu kada su ostale europske velike nacije imale znatne izvaneuropske kolonije, Austro-Ugarskoj je jedina mogućnost teritorijalnoga širenja bilo širenje na jugoistok Europe.

Rudolph Eitelberger von Edelberger, koji je svojim djelovanjem ujedinjavao povijest umjetnosti, likovnu kritiku i kulturnu politiku, bio je jedan od najvažnijih protagonista kulturnoga života Monarhije, zaslužan za pozicioniranje

2. Glavno pročelje Divone nakon historicističkog zahvata s jasno razlučivim novim dijelovima (knjižnica ALU-a Zagreb, Album Josefa Wlha, inv. br. 2067, skenirao M. Grbić)

The main façade of the Divona after the historicist intervention, with the new portions clearly discernable (Library of the Academy of Fine Arts, Zagreb, Josef Wlha's album, Inv. No. 2067, scanned by M. Grbić)

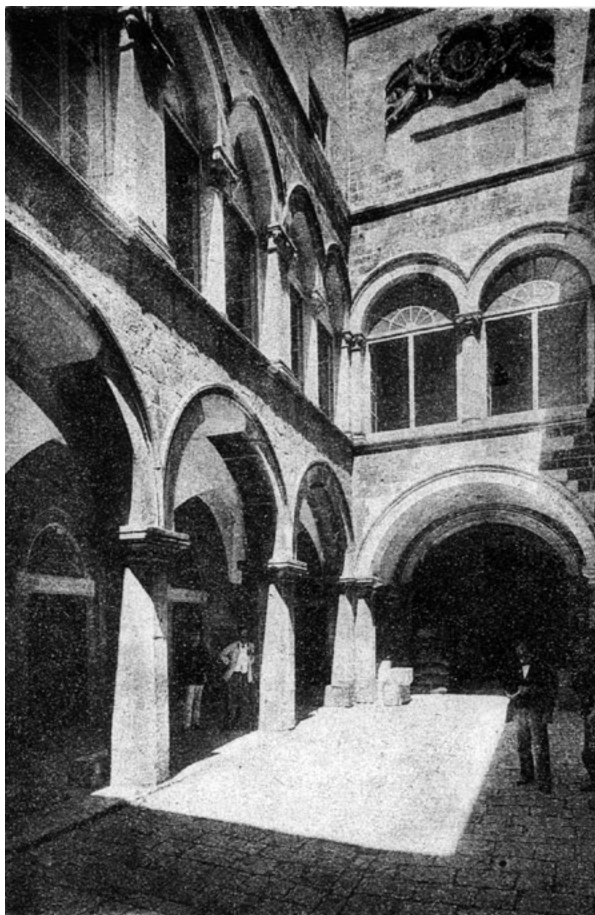
Beča kao važnog središta historicizma i za utemeljenje bečke škole povijesti umjetnosti. Utemeljivši Austrijski muzej za umjetnost i industriju i Školu za primijenjenu umjetnost uza nj, utjecao je i na razvoj umjetničkog obrta, a kao siva eminencija kulturnoga života Monarhije, djelovao je na širenju modela kulturnih ustanova u rubne dijelove Monarhije.

Eitelberger je od 1852. godine bio prvi profesor povijesti umjetnosti na bečkom Sveučilištu i siva eminencija djelovanja c. kr. Središnjeg povjerenstva do 1863. godine. U govoru na prvom zasjedanju Središnjega povjerenstva 1853. godine, koji je najvjerojatnije sastavio Eitelberger, prvi predsjednik Središnjeg povjerenstva Karl Czoernig von Czernhausen govorio je o narodima u Monarhiji koji su na različitim stupnjevima socijalnoga i umjetničkoga razvoja.¹² Ideju „kulturnih stupnjeva“ Eitelberger je iznio i u djelu o dalmatinskim srednjovjekovnim spomenicima, pišući upravo o dubrovačkoj arhitekturi:

„Tko uzide Stradunom (...) stječe dojam da se radi o čisto talijanskom gradu i ne sluti da jezgra ove ljuštore pripada drugoj naciji. Tu se jasno pokazuje propagandistička snaga likovne umjetnosti te u kojoj mjeri narodi na nižem kulturnom stupnju, koji nemaju vlastiti umjetnički razvoj, mogu u svojim građevinama nakalemiti tipologiju jedne druge nacije.“¹³

Kriterij za vrednovanje kulturnog stupnja i umjetničkog stvaralaštva ponajprije je bila samosvojnost umjetničkog izraza. Prihvatanje stranih umjetničkih stilova, koji nisu poniknuli u lokalnoj sredini, tako je poprimilo negativne konotacije. Unatoč diskriminatorskim stajalištima, Eitelberger je prepoznao trogirsku romaniku 13. stoljeća te šibensku i dubrovačku renesansu 15. i 16. stoljeća kao razdoblja relevantna u europskom kontekstu.¹⁴

Habsburgovci su se smatrali nasljednicima rimskih careva i kršćanskim vladarima. Kulturnopolitički su instrumentalizirali kulturu i umjetnost pa su bečki historicizam

3. Dvorište Divone sa staklenim zatvorima arkada prvoga kata i vidljivim novim klesancima*
The Divona courtyard with glass-covered arches of the first floor and visible new carved stone slabs

i stilsko restauriranje postali vizualnim poveznicama nekadašnje Monarhije.¹⁵ Konzervatorske i restauratorske radove na pojedinim kulturnim dobrima financirali su i iz privatnih sredstava. U našim su krajevima porečka i splitska katedrala izvrsni primjeri.¹⁶

Prijestolonasljednik Franjo Ferdinand, počasni član Središnjega povjerenstva od 1906. i protektor od 1910. godine, namjeravao je reorganizirati Monarhiju prema etničkom ključu, ali i zadržati predvodničku ulogu njemačkoga jezika i kulture.¹⁷ U sklopu trijalističkog koncepta reorganizacije Monarhije, Hrvati su trebali igrati važnu ulogu, a strateški važna pokrajina za tu ideju i za namjeru širenja na jugoistok Europe bila je Dalmacija. Važan protagonist bečke škole povijesti umjetnosti Max Dvořák u funkciji glavnog konzervatora za nenjemačke pokrajine, oslanjao se na utjecaj budućega vladara i uz njegovu potporu proveo reorganizaciju i unaprijedio učinkovitost Središnjega povjerenstva. Svojim je djelovanjem u funkciji voditelja Instituta za povijest umjetnosti podupro prijestolonasljednikovu usredotočenost na Dalmaciju te niz mladih povjesničara umjetnosti potaknuo na bavljenje velikim, neistraženim temama dalmatinske

umjetničke baštine koje je bio prepoznao još Eitelberger. Tako je Oswald Kutschera doktorirao s temom o trogirskoj katedrali, Hans Folnesics s temom u sklopu koje se intenzivno bavio šibenskom katedralom, a Ljubo Karaman s temom o splitskoj romaničkoj drvenoj plastici, dok je i Dagobert Frey pisao o šibenskoj katedrali.¹⁸ Vrlo smionе teze o hrvatskoj predromaničkoj arhitekturi imao je Dvořákov protivnik, voditelj drugoga Instituta za povijest umjetnosti - Josef Strzygowski.¹⁹

Dalmatinska umjetnička baština u ranoj fazi istraživanja svrstavala se rodonačelnicima stila ili u umjetničke škole čija su središta bila izvan Dalmacije. Nakon pada Monarhije, nova generacija povjesničara umjetnosti uhvatila se u koštac s mišljenjima i ocjenama pojedinih stranih stručnjaka i povijesne umjetničke fenomene pokušala spojiti s lokalnom sredinom i ljudima. Taj proces je kulminirao Karamanovim teorijskim djelom „O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva“ iz 1963. godine i definiranjem granične, provincijske i periferijske umjetnosti. Istaknuo je da je htio stvoriti okvir za bolje razumijevanje i objašnjavanje zanimljive baštine te da ne treba izbjegavati te tri kategorije jer one same po sebi nisu negativne pojave. Poslije je osobito važna postala treća kategorija periferijske umjetnosti jer su spomenici koji pripadaju njoj poslije visoko valorizirani kao spomenici nastali u slobodi stvaralaštva na periferiji.

Ljubo Karaman naveo je i da su strani autori isticali uveze umjetnine, strane majstore koji su djelovali u našim krajevima, kao i strane utjecaje na razvoj naše umjetnosti, a da su arhivska istraživanja nove generacije domaćih istraživača pokazala stvaralačku snagu domaće sredine. Za razliku od Slovenije u kojoj se tek u posljednje vrijeme uglavnom mletačka baština u Primorju počinje smatrati vlastitom, u Hrvatskoj se taj proces „nacionaliziranja“ stare umjetničke baštine dogodio još neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Između ostaloga je i romantizirani ton pisanja o majstorima poniknulima u domaćoj sredini, koji su k tome nosili i slavenska imena, pridonio tom procesu. Tako je Cvito Fisković 1947. napisao:

„Dokazujući jedinstvenost Divone htio bih da istaknem vrijednost Paskoja Miličevića, kojega je talijanaš Gelcich proglasio Talijancem, a Nijemec Folnesics to bez ustručavanja prihvatio, iako je na kamenom natpisu na dominikanskoj sakristiji, gdje se hvali njegova sposobnost, tačno označeno da je Dubrovčanin.“²⁰

Godinu dana nakon toga Lukša Beritić, zaključujući tekst o liku i djelu Paskoja Miličevića, piše:

„Na temelju podataka koje sam ovdje iznio iz knjiga Arhiva Dubrovačke Republike napisao sam ovaj kratki prikaz života i djela ovog našeg vrsnog i mnogostrukog domaćeg graditelja, čovjeka koji je svoju darovitost i pedeset godina neumornog rada utrošio za dobro svoje domovine.“²¹

Nakon novoga prepoznavanja vrijednosti Divone kao reprezentativnog i kapitalnog objekta naše umjetničke

4. Danas vidljivi tragovi staklenih zatvora u jugozapadnom dijelu dvorišta (snimio F. Čorić)
The nowadays visible traces of glass covers in the south-western portion of the courtyard (photo by F. Čorić)

baštine, ubrzo je nakon Drugog svjetskog rata doživjela niz konzervatorsko-restauratorskih intervencija.²²

Protagonisti historicističkih intervencija i pokretanje intervencija

Prvo prepoznavanje dogodilo se potkraj 19. stoljeća. U Elaboratu dubrovačkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode iz 1980-ih godina koji su potpisale Dubravka Stanić i Lucijana Peko, u analizi razvoja Divone o zahvatima potkraj 19. stoljeća, bez navođenja sudionika stoji kako se radove na obnovi pojedinih oštećenih dijelova Sponze može pratiti od kraja 19. stoljeća, kad su 1890. prema natpisu u trijemu provedeni zahvati na popravku i izmjeni pojedinih elemenata trijema: kapitela, arkada i stupova te prozorskih okvira, dijelova zida i vijenca (sl. 2).²³

Uvidom u arhivsku građu c. kr. Središnjega povjerenstva, bilo je moguće identificirati protagoniste historicističkih zahvata na Divoni. Bili su to dubrovački konzervator Giuseppe Gelcich, namjesnički *inžinir* konzervator Richard Hänisch te okružni *inžinir* Leonardo Benvenuti.²⁴ Giuseppe Gelcich se još 1884. godine bio obratio Središnjem povjerenstvu jer je čuo za namjeru restauriranja Divone.²⁵ U svojem se dopisu založio da se pri tome restauriraju ruševni i oštećeni dijelovi te arhitektonska dekoracija. Obratio se financijskom upravitelju koji je bilo smješten upravo u Divoni te Financijskom ravnateljstvu u Zadru, kako bi se kod Središnjeg povjerenstva zauzeli za restauriranje. Napomenuo je da se radi o vrijednoj i zanimljivoj građevini podignutoj 1520. godine koja zavređuje punu brigu.

Stanje Divone prije zahvata u 19. stoljeću

Dalmatinsko namjesništvo je 1886. godine podnijelo izvješće o restauriranju dubrovačke palače Sponze.²⁶ Radove je bilo moguće podijeliti u radove koji se odnose na održavanje u unutrašnjosti građevine koji pridonose udobnosti i koji su u spomeničkom smislu sekundarni te na restauriranje i konzerviranje vanjskog dijela, važnog u pogledu arhitekture, arheologije i povijesti. Ravnatelj dalmatinskog Financijskog ravnateljstva Richard Beden predložio je da se sastavi komisija u kojoj bi bili Richard Hänisch i, ako mu to dopusti zdravlje, splitski poduzetnik Andrija Perišić.

Dalmatinsko je namjesništvo 18. veljače 1887. godine Središnjem povjerenstvu prosljedilo mišljenje konzervatora Hänischa o mjerama za restauriranje palače Sponze, koje je ono prihvatilo s odobravanjem.²⁷ Namjesništvo je naime Okružnom poglavarstvu u Dubrovniku naložilo izradu projekta popravka i restauratorskih radova na zidnim površinama uličnog i dvorišnog pročelja, kao i na trijemu palače, prema mišljenju i naputcima Richarda Hänischa.

Hänisch je u svojem mišljenju iznio niz podataka koji nam govore o stanju i korištenju palače Divone potkraj 19. stoljeća.²⁸ On je u drugoj polovici rujna 1886. s financijskim upraviteljem A.(?) Malesovićem, konzervatorom Giuseppeom Gelcichem, okružnim *inžiniri*om Leonardom Benvenutijem i klesarom N. Pasinijem obišao građevinu.²⁹ Pozvao se na Eitelbergerov opis i prikaz građevine, kao i na Gelcichevu publikaciju *Dello sviluppo civile di Ragusa* iz 1884., istaknuvši da trijem po svemu sudeći nije nastao

5. Ploča s natpisom o restauriranju 1890. ispod najzapadnije konzole trijema (snimila I. Popović)

Panel with an inscription about the 1890 restoration, underneath the westernmost console of the loggia (photo by I. Popović)

istovremeno s pročeljem. Prema toj publikaciji, prizemlje i prvi kat su ranijeg nastanka, a drugi kat i dekoracije nastali su poslije. Dok je prvi kat nekoć služio okupljanju plemstva u kulturne i znanstvene svrhe, na drugome je bila kovačnica novca, a u prizemlju skladišta carinarnice. Hänisch je u svoje vrijeme u prizemlju i na prvom katu zatekao financijsku upravu i carinarnicu, gdje su se uglavnom skladištili sol, duhan i konac, dok su drugi kat i potkrovlje bili u općinskom vlasništvu i u podnajmu poslovnim ljudima koji su ondje skladištili vunu, kožu, kukuruz i zob. Napomenuo je da se na opekome popločenom platou nad trijemom do prije koju godinu u vrijeme karnevala održavalo javno izvlačenje tombole pa je zbog te namjene bila podignuta teška željezna ograda s nosačima za navlačenje platna.

Sve glavne i pregradne zidove zatekao je u dobrom stanju, osim što su žbukani zidovi i svodovi u unutrašnjosti bili u zabrinjavajućem stanju. Zaključio je da su glavni uzročnici promjena na zidnim oblogama, vijencima i ornamentima - atmosferilije i potresi. Dvorišno pročelje nasuprot glavnom ulazu bilo je najoštećenije. Od sedam kamenih dijelova luka u prizemlju, samo je jedan bio neoštećen. Na zaglavnom je kamenu bio željezni svornjak s prstenom za vješanje vage, a oko njega tri pukotine, od kojih su se neke i račvale. Jedna je pokazivala pomak u stranu od jednog centimetra. Kamena ploča nad šiljatim lukovima prvog kata napuknula je po visini, a izbočenje

je iznosilo 2,5 centimetara. Na kamenoj oplati su se nalazile vertikalne pukotine, no ne do visine glavnog vijenca.

Na vanjskim pročeljima utvrdio je dotrajalost i pomaknutost kamenih komada iz njihovih izvornih ležišta. Loš materijal kao uzrok oštećenja je isključio, a glavni problem vidio u hrđi na željeznim trnovima i kopčama uz znatan utjecaj vlažnog zraka i morske soli. Kao krajnji primjer štetnog djelovanja hrđe naveo je i splitski zvonik. Smatrao je da treba nanovo izvesti oštećene dijelove vijenca podno prozora, triju stilskih stupića bočnih prozora, oštećenih šiljatih lukova i ornamentalnih dijelova prozora, ukrasnih zabata na glavnom vijencu te izradu novog luka preslice. Bilo je potrebno zamijeniti i oštećene doprozornike.

Trijem je smatrao konstruktivno i arhitektonski zasebnim objektom koji se samo na nužnim mjestima veže na pročelje. Na njemu je konstatirao popuštanje spojeva zidova i kamenog sklopa oplata na lukovima, vijencima i svodovima. Nad kapitelima je uočio puknuća i mrvljenje zidnih površina i ukrašenih lukova. Uzrok je vidio u željeznim kopčama i visokim temperaturama. Napomenuo je kako su „samo dva kapitela izvorna te da su ostala tri neuspjeli radovi kasnijeg vremena“.³⁰ Smatrao je da je neizbježno demontiranje trijema uz upotrebu klesanaca i cigle umjesto sedre.

Ustanovio je da česti potresi nisu nanijeli veća oštećenja građevini. Radove je podijelio u četiri etape. U prvoj etapi trebalo je razmontirati trijem i sve upotrebljive

6. Kapitel *all' antica* u tvrđavi Bokar uklonjen s Divone u historici-
stičkoj intervenciji, Arheološki muzej Dubrovnik, inv. ozn. 1976
(snimio F. Čorić)

*An all'antica capital in the Bokar Fortress, removed from the Divona
in the historicist intervention, Dubrovnik Museums – Archaeological
Museum, Inv. No. 1976 (photo by F. Čorić)*

7. Kapitel *all' antica* u tvrđavi Bokar uklonjen s Divone u historici-
stičkoj intervenciji, Arheološki muzej Dubrovnik (snimio F. Čorić)
*An all'antica capital in the Bokar Fortress, removed from the Divona
in the historicist intervention, Dubrovnik Museums – Archaeological
Museum (photo by F. Čorić)*

8. Kapitel *all' antica* u tvrđavi Bokar uklonjen s Divone u historici-
stičkoj intervenciji, Arheološki muzej Dubrovnik (snimio F. Čorić)
*An all'antica capital in the Bokar Fortress, removed from the Divona
in the historicist intervention, Dubrovnik Museums – Archaeological
Museum (photo by F. Čorić)*

9. Četvrti kapitel s Divone u tvrđavi Bokar (?), Arheološki muzej
Dubrovnik (snimio F. Čorić)
*The fourth capital from the Divona in the Bokar Fortress (?), Dubrov-
nik Museums – Archaeological Museum (photo by F. Čorić)*

dijelove pohraniti na sigurno mjesto. U drugoj etapi ih je trebalo ponovno sastaviti uz korištenje starog materijala i nadomještanje neupotrebljivih dijelova precizno i „stilu primjereno izvedenim“ novim dijelovima. Treća etapa bila je restauriranje pročelja, a četvrta restauriranje dvorišne arkade i oplata zidova s vijencima. Završno je naveo da su potrebni manji popravci i adaptacije u prostorijama kojima se koristi financijska uprava te da su u tijeku pregovori s općinom o vlasništvu nad objektom, budući da je jedan dio zgrade bio u općinskom vlasništvu.

Dubrovački okružni *inžinir* Leonardo Benvenuti od polovice siječnja do kraja veljače 1888. godine zbog hitno potrebne izrade projekta jedne župne kuće privremeno je bio prekinuo izradu detaljnog projekta restauratorskih

radova na Sponzi.³¹ Do tada je izradio elaborat rušenja i ponovnog sastavljanja trijema. Okružno poglavarstvo mu je naložilo da nakon navedenoga roka izradi tehnički elaborat rekonstrukcije (*Wiederherstellung*) vanjskih i unutarnjih pročelja palače. Troškovi restauriranja Sponze trebali su iznositi 6602 forinte i 2 helera.³²

Dvojbe o pojedinostima glavnoga pročelja

Član Središnjega povjerenstva Alois Hauser u rujnu 1888. godine Središnje povjerenstvo izvijestio je o restauriranju Divone, a ono se suglasilo s projektom, uz uključivanje Hauserovih i Schmidtovih prijedloga.³³ Oni su predlagali izvedbu balustrade na terasi trijema, a rekonstruirati ju je trebalo prema analogijama.³⁴ Također je opečno po-

pločenje terase valjalo zamijeniti kamenim. Hauser je umjesto hidrauličnog cementa preporučio dobar bijeli vapneni mort, kao i upotrebu olova za zapunjavanje rupa usadnica, budući da cement i sumpor dugoročno uzrokuju propadanje. Konzervator Gelcich je za vrijeme izvođenja radova 1890. izvijestio o restauriranju trijema i zatražio da se odustane od ideje balustrade na trijemu jer su se sama građevina i pismena predaja tome protivile.³⁵

Prilikom radova na pročelju pojavio se problem hoće li se bočne monofore glavnoga pročelja odijeliti stupićima i time načiniti trifore ili će se u produžetku mrežišta izvesti češeri. Gelcich se zauzeo za prvo, no zbog važnosti objekta molio je da odluku donese Središnje povjerenstvo. Hauser je zatražio da dubrovačko okružno poglavarstvo telegrafski proslijedi projekt kako bi mogao donijeti sud.³⁶ Gelcich je u odgovoru ukazao na već postojeće Eitelbergerove crteže, budući da bi slanje projekta u Beč prekinulo radove. Hauser je smatrao, koliko je to bilo moguće bez provjere na licu mjesta, da je središnji prozor bio podijeljen stupićima a da je mrežište bočnih prozora završavalo u češerima, tj. da nisu bili podijeljeni stupićima.³⁷ Projekt je poslije bio proslijeđen, no to nije izmijenilo odluku.³⁸

Zaključujući svoj tekst o Divoni, Ljubo Karaman je istaknuo da je pri interpretiranju važno i historijske i stilske momente interpretirati u sklopu svih podataka kojima se raspolaze.³⁹ Argument za dataciju glavnog pročelja u sredinu 15. stoljeća bile su i pinijske na monoforama „jer ih ni u dubrovačkom graditeljstvu u 16. stoljeću više nema“.⁴⁰ Karaman čini se nije raspolagao podatkom da su češeri/pinijske na monoforama djelo historicističke intervencije s kraja 19. stoljeća ili taj podatak u stilskom pogledu nije smatrao relevantnim.

Interpretacija i otvorena pitanja

Dubrovačka palača Divona u 19. je stoljeću bila javna građevina u kojoj su između ostaloga bile smještene institucije vlasti: carinarnica i financijska uprava. Zahvaljujući toj činjenici, intervencije na njezinoj arhitekturi potpale su pod ovlast bečkog c. kr. Središnjega povjerenstva za proučavanje i održavanje umjetničkih i povijesnih spomenika. Indikativno je da u arhivu Središnjega povjerenstva nisu sačuvani dokumenti o adaptaciji unutrašnjosti Divone. Dalmatinsko namjesništvo je u dopisu Središnjem povjerenstvu od 14. travnja 1886. izrijekom navelo da radove na Divoni treba podijeliti na one koji se odnose na održavanje i pridonose udobnosti u unutrašnjosti građevine, a koji su u spomeničkom smislu sekundarni, te na restauriranje i konzerviranje vanjskog dijela, važnog u pogledu arhitekture, arheologije i povijesti. Time je vanjština bila u ovlasti Središnjega povjerenstva, a unutrašnjost u ovlasti Financijskoga ravnateljstva.

Stanić i Peko u već spomenutom elaboratu dubrovačkoga Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode navode da iz historističkih intervencija potječu i znatna oštećenja

kutnih kasnogotičkih konzola na vratima kata, dijelom i prizemlja te da je u to vrijeme galerija prvoga kata bila potpuno zatvorena staklenim okvirima.⁴¹ Zatvori prvoga kata vidljivi su i na fotografijama dvorišnoga pročelja. I danas su vidljivi kasniji popravci na mjestima oštećenja stupova, poglavito njihovih kapitelnih zona (sl. 4). Vidljiva je i razlika u površini kamena koje je bilo izloženo atmosferijama i onog koje je bilo dio interijera i time zaštićeno od propadanja.

Na prvom je katu u historicističkom zahvatu u prostoriji koja je na nadvratniku nosila ime sv. Šimuna ugrađen toalet.⁴² Može se pretpostaviti da je to bio razlog premještanja nadvratnika na zapadni ulični ulaz. Detalji historicističke adaptacije unutrašnjosti palače Divone do daljnega će ostati na iščitavanju tragova i na pretpostavkama. U spisima Središnjega povjerenstva nema dokumenata koji svjedoče o adaptaciji unutrašnjosti Divone, pa podatke o odgovornosti za takav zahvat, ako su sačuvani, valja potražiti u arhivu Građevnog odjela Dalmatinskoga namjesništva ili Financijskog ravnateljstva u Zadru, odnosno u arhivu dubrovačkoga Okružnoga poglavarstva.

Zbog savjetodavne uloge Središnjega povjerenstva te prirode njegovih administrativnih spisa u arhivskoj građi, u pravilu nisu sačuvani nacrti i slikovni materijal, jer su se iz pragmatičnog razloga važnosti za izvedbu vraćali u lokalnu sredinu. Iz arhivskih izvora zaključujemo da je okružni *inžinir* Leonardo Benvenuti prema mišljenju Hänisch i Hausera uz posredovanje i nadzor konzervatora Gelcicha 1888. godine izradio, a zatim od 1890. do 1892. godine i izveo projekt restauriranja trijema, glavnog i dvorišnoga pročelja palače Divone. Pretpostavlja se da je klesarske radove izveo klesar N. Pasini koji je, među ostalima, s Richardom Hänischem u drugoj polovici rujna 1886. godine obišao Divonu prije sastavljanja projekta. Vrlo vrijedan detalj historicističkog zahvata je ploča s natpisom RESTAVRATVM / A · D · MDCCCLXXX (sl. 5) koja svjedoči o utjecaju ideja Camilla Boita.⁴³

Historicistički zahvat je osim trijema i glavnog pročelja obuhvatio i dvorišno pročelje na dijelovima koje je Hänisch naveo u svojem mišljenju iz 1887. godine. Razlika u bjelini kamena starih i novih klesanaca vidljiva je i na starim fotografijama dvorišta (sl. 3). Intervencije na pročeljima uglavnom su značile tašeliniranje izvornih kamenih elemenata, repliciranje arhitektonske dekoracije prema analogiji na elemente na samoj građevini i/ili zamjenu novima. Hänisch je naveo da su tri kapitela trijema *neuspjeli radovi kasnijeg vremena*. Ta bi se sintagma mogla interpretirati tako da se radi o baroknim kapitelima pa se otvaraju dva tumačenja: riječ je o Hänischovoj lošoj stilskoj procjeni ili mogućnosti da su izvorni kapiteli nakon velikoga potresa 1667. godine bili zamijenjeni. Valjalo bi istražiti postoje li arhivski tragovi radova na trijemu Divone u baroknom vremenu. Tri kapitela s trijema Divone u Bokaru (sl. 6-8) imaju niz manjih oštećenja, pa njihovo uklanjanje valja

objasniti historicističkom težnjom prema cjelovitosti i autentičnosti izvorne arhitektonske ideje na štetu izvornog materijala i težnjom prema uklanjanju tragova propadanja.⁴⁴ U Bokaru se nalazi i četvrti, mnogo grublje obrađen kapitel izveden i tehnikom bušenja (sl. 9).⁴⁵

Na starim fotografijama Divone nakon historicističkog zahvata vidljivo je i da je mrežište prozora na istočnoj strani terase trijema potpuno nanovo isklesano. Posve novi elementi na glavnom pročelju bili su i češeri mrežišta monofora, koji su Ljubi Karamanu bili jedno od polazišta za datiranje prvoga kata u sredinu 15. stoljeća, izvedeni prema procjeni Aloisa Hausera od 6. rujna 1891. godine.

Taj detalj dubrovačke Divone ukazuje na važnost poznavanja i povijesti konzerviranja i restauriranja prilikom stilskeg interpretiranja objekta. ■

***Napomena:** ilustracije 1 i 3 preuzete su iz slijedećih publikacija: RUDOLPH EITELBERGER *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa*, u: *Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, V (1861.), Beč, 270; LUKŠA BERITIĆ, *Dubrovački graditelj Paskoje Miličević*, Split, 1948., fot. 6.

Bilješke

1 ZORAIDA DEMORI STANIČIĆ, Dubrovnik, u: EHU 1 (ur. Žarko Domljan), Zagreb, 1995., 215; NADA GRUJIĆ, *Divona* (Sponza), Dubrovnik (1516-1522), u: *Hrvatska renesansa, katalog izložbe* (prir. Miljenko Jurković i Alain Erlande-Brandenburg), Zagreb, 2004., 231-232; MILAN PELC, *Knežev dvor i palača Divona u Dubrovniku*, u: *Renesansa*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2007., 105-107.; MILAN PELC, *Palača Divona (Sponza) u Dubrovniku*, u: *Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici*, Institut za povijest umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb, 2010., 204.

2 Usp. NADA GRUJIĆ 2004. (bilj. 1), 231-232, MILAN PELC 2007. (bilj. 1), 105-107.

3 RUDOLPH EITELBERGER, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa*, u: *Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, V (1861.), Beč, 271-273, drugo, dopunjeno izdanje iz 1884. godine prevedeno je na hrvatski jezik i objavljeno pod naslovom: *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije*: u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku, Leykam International, Zagreb, 2009.; GIUSEPPE GELCICH, *Dello sviluppo civile di Ragusa, Dubrovnik, 1884.*; isti, *Die Erzgießer der Republik Ragusa*, u: *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale* (dalje: MCC), Beč, XVI (1890.), 103-106, 191-193 te XVII (1891.) 18-21, 85-89, 155-163; THOMAS GRAHAM JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria: with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, Oxford, 1887., 357-363; ALOIS HAUSER, *Architektur, Plastik und Malerei*, u: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Beč, 1892., 180, HANS FOLNESICS, *Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jhs. in Dalmatien*, u: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege*, Beč, 1914., 122.

4 CVITO FISKOVIĆ, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947., 133-141; LUKŠA BERITIĆ,

Dubrovački graditelj Paskoje Miličević, Split, 1948.; LJUBO KARAMAN, *O vremenu gradnje Divone u Dubrovniku*, u: *Historijski zbornik*, IV (1951.), Zagreb, 165-172; CVITO FISKOVIĆ, *O vremenu i jedinstvenosti gradnje dubrovačke Divone*, u: *PPUD*, Split, 7 (1953.), 33-57, LJUBO KARAMAN, *Osvrt na neke novije publikacije i tvrdnje iz područja historije umjetnosti Dalmacije*, u: *Peristil* 1 (1951.), Zagreb, 30-38; CVITO FISKOVIĆ, *Pri kraju razgovora o dubrovačkoj Divoni*, u: *PPUD*, Split, 11 (1959.), 106-117.; LJUBO KARAMAN, CVITO FISKOVIĆ, *Pri završetku razgovora o dubrovačkoj Divoni*, u: *PPUD*, Split, 12 (1960.), 180-196.

5 CVITO FISKOVIĆ 1959. (bilj. 4).

6 LJUBO KARAMAN, CVITO FISKOVIĆ 1960. (bilj. 4), 185-186.

7 LJUBO KARAMAN, CVITO FISKOVIĆ 1960. (bilj. 4), 192.

8 Usp. NADA GRUJIĆ 2004. (bilj. 1), 231-232, MILAN PELC 2007. (bilj. 1), 105-107.

9 MILAN PELC 2007. (bilj. 1), 105-107.

10 LJUBO KARAMAN, CVITO FISKOVIĆ 1960. (bilj. 4), 195.

11 CVITO FISKOVIĆ 1947. (bilj. 4), 140; MARIJA PLANIČ-LONČARIĆ, *Organizacija prostora. Urbanizam*, u: *Katalog izložbe Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeće*, Zagreb-Dubrovnik, 1987., 35-37; NADA GRUJIĆ, *Antikizirajući kapiteli oko 1520. godine u Dubrovniku*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 21 (1997.), Zagreb, 12-17.

12 Karl CZOERNIG von CZERNHAUSEN, *Vortrag gehalten am 10. Jänner 1853 bei der Eröffnung der Sitzungen der kaiserlichen königlichen Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, u: *Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, I/1856, 46.

13 RUDOLPH EITELBERGER 1861. (bilj. 3), 264.

14 RUDOLPH EITELBERGER 1861. (bilj. 3), 217.

15 Usp. ELISABETH SPRINGER, *Geschichte und Kulturleben der Wiener Ringstraße*, Steiner, Wiesbaden, 1979.,

368-371. O kulturnopolitičkom instrumentaliziranju restauratorskih radova na zvoniku splitske katedrale koja je bila i mauzolej jednog rimskog cara i crkva, usporedi: N. N. 1898., 134., u: MCC, Beč, XXIV (1898.), 243-244. O mecenatsvu Franje Ferdinanda u zaštiti kulturne baštine u Austrijskom primorju: BRIGITTE MADER, *Sfinga z Belvederja, Nadvojvoda Franc Ferdinand in spomeniško varstvo v Istri*, Koper, 2000., 1-133.

16 Usp. Carevo odobrenje 20.000 forinti u četiri godišnje rate za restauriranje mozaika u porečkoj katedrali, u: N.N. 1890., Bericht der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale (dalje: BCC) über ihre Thätigkeit im Jahre 1889., Beč, 99.

17 MAX DVOŘÁK, Erzherzog Franz Ferdinand, u: *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege* (dalje: MZK), XIII (1914.), Beč, 157-159. (nekrolog)

18 Svi su studirali povijest umjetnosti u Beču i kontaktirali s Maxom Dvořákom kao mentorom ili članom povjerenstva za obranu doktorata. Mlade snage Dvořák je zapošljavao da bi ojačao reorganizirano Središnje povjerenstvo. Tako je Hans Folnesics 1912. godine bio vježbenik u povijesno-umjetničko-tehničkom odjelu Središnjeg povjerenstva, a Dagobert Frey 1914. asistent u Državnom zavodu za spomenike. Usp.: N. N., Personalstand, u: MZK, XI (1912.), Beč, IX-X. i N. N., Personalstand vom 30. November 1914., u: MZK, XIII (1914), Beč, 2-3.

19 JOSEF STZYGOWSKI, Forschungen zur Entwicklung der Altkroatischen Kunst, Beč, 1926; u hrvatskom prijevodu: isti, Starohrvatska umjetnost, Zagreb, 1927.

20 CVITO FISKOVIĆ 1947. (bilj. 4), 140.

21 LUKŠA BERITIĆ 1948. (bilj. 4), 11.

22 DUBRAVKA STANIĆ, LUCIJANA PEKO, MILJENKO MOJAŠ, Sponza II. Analiza razvoja i stanja, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Dubrovnik, bez datacije (1980-ih?), 22-26; DUBRAVKA BAKOVIĆ KRŽIĆ, VLADAN KOVAČEVIĆ, Sponza. Prijedlog rješenja rekonstrukcije i statičke sanacije palače Sponza, bez datacije (1989./90.?). Za uvid u dokumentaciju zahvaljujem ravnatelju Državnog arhiva u Dubrovniku, Ivanu Venieru, a na posredovanju kolegi Ivanu Viđenu.

23 DUBRAVKA STANIĆ, LUCIJANA PEKO, MILJENKO MOJAŠ (bilj. 22), 24.

24 Gelcich, Giuseppe (Gelčić, Josip) (Kotor, 26. 11. 1849. - Gorica, 4. 2. 1925.) bio je pomorski stručnjak koji se školovao na Sveučilištu u Grazu. Od 1876. do 1903. profesor je na Pomorskoj školi u Dubrovniku. Bio je i ravnatelj Dubrovačkog arhiva. Od 1877. godine zadužen je za arhivistička pitanja i pitanja restauriranja kotorske katedrale. Od 1882. do 1890. izdavao je publikacije o prošlosti Dalmacije, a od 1904. do 1909. bio je ravnatelj Akademije za trgovinu i pomorstvo u Trstu. Najprije je bio konzervator za II. odjeljenje Središnjega povjerenstva (dalje: SP), zatim mu se ovlast 1881. proširila i na I. i III. odjeljenje za Dubrovnik i Kotor. THEODOR BRÜCKLER, ULRIKE NIMETH, Perso-

nenlexikon zur österreichischen Denkmalpflege 1850-1990, Bundesdenkmalamt, Beč, 2001., 80.

Hänisch, Richard, viši građevni savjetnik u Zadru, 1886.-1892. konzervator II. odjeljenja SP-a za okruge Zadar, Šibenik, Benkovac i Knin. Usp. THEODOR BRÜCKLER, ULRIKE NIMETH 2001., 95 i N. N., BCC über ihre Thätigkeit im Jahre 1892., Beč, 12.

25 Hrvatski državni arhiv Zagreb (dalje: HR-HDA), Savezni ured za zaštitu spomenika kulture f958, kutija 13, Dalmatien, Ragusa I (Dubrovnik), Palazzo Fontigo (La Sponza) (dalje: f958, kt. 13, Palazzo Fontigo), 503/1884, Alois Hauser, 24. lipnja 1884.

26 Usp.: HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 355/1886, dopis br. 4451/I Dalmatinskog namjesništva SP-u od 14. 4. 1886. i N. N. 1887., BCC über ihre Thätigkeit im Jahre 1886., Beč, 68.

27 Usp.: HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 205/1887: nota dalmatinskog namjesnika Blažekovića br. 26026/II primljena 24. siječnja 1887., 1-2; prijepis mišljenja R. Hänische od 29. prosinca 1886., o kojemu se A. Hauser očitovao 11. ožujka 1887. te N. N. 1888., BCC über ihre Thätigkeit im Jahre 1887., Beč, 66.

28 Podaci u sljedećim odlomcima potječu iz Hänischeva mišljenja u: HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 205/1887, Hänisch, 1-16.

29 Prema Amtskalender za 1886. godinu, Beč, str. 149, okružni financijski upravitelj u Dubrovniku bio je Nicolaus (Nikola) Malessević (Malešević), dok u Hänischevu izvješću stoji inicijal A i prezime Malesović.

30 HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 205/1887, Hänisch, 11.

31 HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 163/1888, nota Dalmatinskog namjesništva SP-u br. 1954/II od 3. veljače 1888.; ime okružnog inženjera u: HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 130/1890, A. Hauser, 26. 2. 1890.

32 HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 776/1888, R. Hänisch SP-u 26. srpnja 1888., br. 13256/II. Troškovi restauriranja vanjskih pročelja iznosili su 1051 forintu 10 helera, dvorišnog pročelja 2256 forinti 90 helera, demontiranje trijema 302 forinte 30 helera, a ponovno podizanje 2991 forintu 72 helera. Taj elaborat je Benvenuti zasigurno i izradio jer su restauratorski radovi i izvedeni, no za sada nije poznato je li i gdje sačuvan.

33 N. N., 1889., BCC über ihre Thätigkeit im Jahre 1888., Beč, 92.

34 HR-HD, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 776/1888, rukopisno mišljenje A. Hauser, 20. kolovoza 1888.

35 Usp.: HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 130/1890, G. Gelcich SP-u, 29. siječnja 1890. br. 2 i N. N. 1891., BCC über ihre Thätigkeit im Jahre 1890., Beč, 84.

36 HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 928/1891, A. Hauser, 17. kolovoza 1891.

37 HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 1079/1891, A. Hauser, 6. rujna 1891.

38 HR-HDA, f958, kt. 13, Palazzo Fontigo, 1128/1891, 1128/1891., općinski poglavar Zamanja? SP-u 3. rujna 1891., br. 11831.; A. Hauser, 13. rujna 1891.

39 LJUBO KARAMAN - CVITO FISKOVIĆ 1960. (bilj. 4), 191.

40 LJUBO KARAMAN - CVITO FISKOVIĆ 1960. (bilj. 4), 185-186.

41 DUBRAVKA STANIĆ, LUCIJANA PEKO, MILJENKO MOJAŠ (bilj. 22), 19.

42 DUBRAVKA STANIĆ, LUCIJANA PEKO, MILJENKO MOJAŠ (bilj. 22), 19 i 69.

43 Usp. CAMILO BOITO, Načela restauriranja u sedam točaka, Treći kongres talijanskih inženjera i arhitekata, Rim, 1883., u: Camillo Boito, Spomenik kao knjiga. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju 1861.-1886., (ur. Marko Špikić), Zagreb, 2013., 143, 7: Ploča postavljena na spomenik podsjećat će na datum restauriranja i glavne restauratorske zahvate.

44 Usp. NADA GRUJIĆ 1997. (bilj. 11), 15.

45 Na susretljivosti zahvaljujem djelatnicima Arheološkoga muzeja u Dubrovniku: Ljiljani Kovačić i Darku Miloševiću.

Summary

Franko Čorić

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF HISTORICIST INTERVENTIONS ON THE DIVONA PALACE IN DUBROVNIK 1888 - 1892

The Dubrovnik Palace of Divona (Sponza) was erected between 1516 and 1522, based on the model by Paskoje Miličević. Nikola and Josip Andrijić also took part in the construction. It is the foremost example of the mixed Gothic-Renaissance style, but also a significant cultural good, whose interpretation has epitomized the process of the postcolonial nationalizing of artistic heritage. The paper brings out archival records regarding the interventions on the Divona between 1888 and 1892, whose protagonists were a local deputy *inžinir* (constructor) Richard Hänisch, a county *inžinir* Leonardo Benvenuti, a conservator of the Central Commission Giuseppe Gelcich and a member of the Central Commission Alois Hauser.

The Divona Palace was in the 19th century a public building, housing among other offices, the government, customs and financial authorities. Owing to this fact, interventions on its architecture were under the authority of the Viennese Imperial Royal Central Commission, while the interior was under the Financial Directorate.

The county *inžinir* Leonardo Benvenuti drew up in 1888 and executed from 1890 to 1892 -according to the appraisal of deputy *inžinir* Richard Hänisch and the member of the Central Commission Alois Hauser, and mediated and monitored by the conservator Giuseppe Gelcich - a restoration project for the loggia, the main and the courtyard façade of the Divona Palace. It is presumed that the stone carving was done by stone carver N. Pasini, as he was among those who had taken a tour of the Divona with R. Hänisch in late September 1886, prior to putting the project together. A valuable record of the historicist intervention is the panel with the inscription

“RESTAVRATVM / A · D · MDCCCLXXXX” which testifies to the influence of Camillo Boito's ideas.

The historicist interventions on the façades mostly entailed the use of stone fillers to replace or fill in the original stone elements, the replication of architectural decoration after an analogy to the elements of the building itself and/or a replacement with new ones. However, the photographs of the Divona following the historicist intervention reveal that the window tracery on the eastern side of the loggia terrace has been carved completely anew. The brand new elements on the main façade were the pine cones of the single-arch windows tracery, executed after Alois Hauser's appraisal from 6th September 1891. Ljubo Karaman later used these as a starting point for dating the first floor to the middle of the 15th century. This detail about the Dubrovnik Divona points out the importance of appreciating the history of conservation, when engaging in a stylistic interpretation of a building.

It is indicative that no records of the adaptation of the Divona interior have been preserved in the Central Commission's archives. The records regarding the responsibility for such an intervention should therefore, in case they are preserved, be traced down to the District Office's archives, the Construction Department of the Dalmatian Commission or the Financial Directorate in Zadar, under whose administration was the Dubrovnik financial authority.

KEYWORDS: *Divona Palace, Central Commission, stylistic restoration, Richard Hänisch, Leonardo Benvenuti, Giuseppe Gelcich, Alois Hauser*